

บทที่ ๔

วิเคราะห์แนวคิดจริยศาสตร์กับการเป็นหนี้

ในพุทธปรัชญาเถรวาท

การวิเคราะห์ครั้งนี้ผู้วิจัยจริยศาสตร์มีความจำเป็นและความสำคัญต่อชีวิตของมนุษย์อย่างไรซึ่งจริยศาสตร์เป็นเครื่องกำหนดคุณค่าของชีวิตให้เราได้ทราบโดยจริยศาสตร์จะถามและพยายามหาคำตอบคำถามต่าง ๆ อะไรที่จัดเป็นสิ่งที่มีความค่าสูงยิ่งในชีวิต เนื่องจากจริยศาสตร์บ่งบอกถึงการกระทำและพฤติกรรมมนุษย์และสัตว์ควรประพฤติหรือไม่ควรประพฤติหรือเห็นด้วยเพราะอะไร ไม่เห็นด้วยเพราะเหตุอะไรฉะนั้นผู้วิจัยจะวิพากษ์เรื่องนี้กรรม หนี้บุญคุณ หนี้ชีวิตในกรอบของพุทธศาสนาและจริยศาสตร์ใน ๒ ทฤษฎี คือ (๑) เชิงประโยชน์นิยม (๒) เชิงเจตนานิยม โดยมีนัยอธิบายดังนี้

๔.๑ วิเคราะห์แนวคิดจริยศาสตร์เรื่องนี้ในเชิงประโยชน์นิยม

ทรรคนะของมิลล์ ประโยชน์นิยมหมายถึง การกระทำที่ก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่คนจำนวนมาก ถือเป็นเกณฑ์ตัดสินนั้นได้ว่า การกระทำนั้นสมควรหรือไม่สมควรกระทำ ดีหรือไม่ดี โดยแนวคิดนี้ได้สอนว่า สิ่งที่เราควรทำคือสิ่งที่เป็ประโยชน์แก่เรามากที่สุดแต่สอนว่าสิ่งที่ควรทำก็คือสิ่งที่ก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่คนจำนวนมากที่สุด หลักการนี้มีชื่อว่า มหาสุข^๑ หมายถึงหนี้กรรมที่เกิดจากประโยชน์นิยมก็คือการที่เราได้ฆ่าชีวิตคนหรือชีวิตสัตว์แต่การที่เราได้ฆ่าชีวิตสัตว์ถึงจะบาปมันก็เป็นสิ่งจำเป็นและมีประโยชน์มากต่อการเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่เหมือนชาวประมงต้องหาปลาต้องฆ่าปลาเพื่อเลี้ยงชีวิตของตน ครอบครัวและปลาเหล่านั้นเป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจของบ้านเมืองจำนวนไม่ใช่น้อย ถ้าเรามองในทางพระพุทธศาสนาเป็นบาปซึ่งขัดกับหลักคำสอนในเรื่องศีล ๕ ที่ว่าห้ามลวงละเมิด หรือลิดรอนชีวิตของสัตว์ให้ลงไปสิ่งนั้นจะเป็นประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์ก็ตามถือว่ามีความผิดเหมือนกัน อันนี้เรียกว่าเป็นหนี้กรรมแต่ในจริยศาสตร์ประโยชน์นิยมแล้วก็ถือว่าหลักความควรกระทำหรือไม่ควรกระทำทำแล้วได้ประโยชน์แก่คน

^๑ วิทย์ วิศทเวทย์, จริยศาสตร์ มนุษย์กับปัญหาจริยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญ

จำนวนมากหรือจำนวนน้อย มีเกณฑ์ตัดสินอยู่ที่ได้รับผลประโยชน์สิ่งนั้น เพราะสิ่งนั้นมีความสำคัญและเป็นประโยชน์ต่อชีวิตและต่อสุขภาพร่างกายอีกหลาย ๆ คน

อย่างไรก็ตามมีความสอดคล้องกับแนวคิดประโยชน์นิยมของเบนแธม (Jeremy Bentham) และ จอห์น สจิวตมิลล์ (John Stuart Mill) ประโยชน์นิยม (utilitarianism) ว่าเป็นทศนะทางจริยศาสตร์ที่ถือเอาประโยชน์สุขเป็นเกณฑ์ตัดสินความผิดถูกชั่วดีกล่าวคือ การกระทำที่ก่อให้เกิดประโยชน์สุขมากที่สุดแก่คนจำนวนมากที่สุด ถือว่าเป็นการกระทำที่ดี เพราะว่าเสียสละน้อยรักษาสวนมากไว้ดังตัวอย่างเช่น คน ๆ หนึ่งเจ็บป่วยด้วยโรคที่รักษาไม่หายคือโรคมะเร็งหมอกถามกับคนไข้ว่า หมอจะต้องตัดอวัยวะที่เป็นโรคทิ้งแล้วชีวิตก็จะมีอยู่ต่อไปจะยอมไหมคนป่วยก็บอกว่ายอมที่จะให้หมอตัดอวัยวะส่วนนั้นทิ้งเพื่อรักษาชีวิตตนเองไว้ อันนี้ก็ตรงกับแนวคิดประโยชน์นิยมของเบนแธมและสจิวตมิลล์ที่ว่า การกระทำที่ก่อให้เกิดประโยชน์สุขมากที่สุดแก่คนจำนวนมากที่สุด ถือว่าเป็นการกระทำที่ดีเมื่อชาวประโยชน์นิยมพูดถึงประโยชน์นิยม เขาไม่ได้หมายถึงผลประโยชน์ของตัวเอง หรือของผู้กระทำ แต่หมายถึงความสุขของทุกคนที่อาจจะได้รับผลกระทบจากการกระทำประโยชน์นิยมไม่ได้สอนให้คนเห็นแก่ตัว คติประจำใจของนักประโยชน์นิยมคือ ประโยชน์นิยมอยู่ตรงกลาง อย่าลดค่าตัวเองน้อยลงกว่าคนอื่น แต่ก็อย่าลดค่าผู้อื่นให้น้อยกว่าตน^๒

แนวคิดแบบประโยชน์นิยมสอดคล้องกับสามัญสำนึกของคนทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจและสังคมของรัฐบาล มักจะใช้วิธีคำนวณประโยชน์สุขเช่นนี้หรือแม้แต่ในการตัดสินใจของบุคคล คนที่มีศีลธรรมย่อมเลือกการกระทำที่ไม่เห็นแก่ตัว แต่คำนึงถึงความสุขของผู้อื่นด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประโยชน์ของคนส่วนใหญ่อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้ได้รับการวิจารณ์จากหลายแง่มุม เช่น มีผู้วิจารณ์ว่าไม่เป็นความจริงที่ความสุขเป็นสิ่งเดียวที่มนุษย์แสวงหา มนุษย์บางคนแสวงหาความรู้ คุณธรรม ฯลฯ โดยไม่สนใจความสุขนอกนี้การที่ประโยชน์นิยมถือเอาปริมาณความสุขเป็นเกณฑ์ตัดสินการกระทำนั้นมีปัญหาว่าแท้จริงแล้วเราสามารถคำนวณความสุขเป็นปริมาณหรือหน่วยวัดที่แน่นอนได้หรือไม่และการเสนอให้พิจารณาความสุขของแต่ละคนอย่างสำคัญเท่าเทียมกันนั้นไม่สามารถใช้ได้บางกรณี

ในแนวคิดของผู้วิจยมองว่าประโยชน์นิยมก็ไม่ได้ทิ้งในคุณค่าทางศีลธรรมซึ่งศีลธรรมเป็นตัวปกป้องคุ้มกันคนทั้งหลายไม่ให้เบียดเบียนกันเอาเปรียบกัน หมู่คนและสรรพสัตว์สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขในเมื่อมวลมนุษย์มีความสุขแล้วสามารถที่จะพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันได้คนมีกำลังน้อยยอมพึ่งพาอาศัยคนมีกำลังมากคนมีกำลังทรัพย์น้อยยอมไปหาคนมีทรัพย์มากที่

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

เรียกกันว่าไปกู้หนี้ยืมสินซึ่งเป็นประโยชน์ทั้งฝ่ายผู้ให้กู้และผู้มากู้ยืมสินผู้ให้กู้ก็ยอมได้ดอกเบี้ยผู้
ที่มากู้ยืมเงินก็ยอมได้ประโยชน์เอาเงินที่กู้ยืมมาสร้างที่มั่นเป็นประโยชน์ต่อตนเองและครอบครัว
เป็นต้นต่อไป

อย่างไรก็ตามหากพิจารณาตามใจความหลัก(concept)ของแนวคิด แนวคิดนี้ย่อมเป็น
เรื่องที่ดีหากคนจำนวนมากในสังคมได้รับประโยชน์ที่มากที่สุดจากการกระทำใดการกระทำ แต่อีก
ในแง่หนึ่งก็ตามหากแนวคิดนี้ถูกนำมาใช้อย่างสุดโต่งหรือใช้โดยไม่เหมาะสมกับพฤติกรรมแล้ว ย่อม
เป็นเรื่องที่อันตรายเรื่องหนึ่งซึ่งในแง่หนึ่งนั้นอาจเป็นอันตรายต่อ แนวคิดเรื่อง “สิทธิมนุษยชน (Human
Right) ด้วยเช่นกัน ยกตัวอย่างง่ายๆ หากภาครัฐต้องการตัดสินใจริเริ่มโครงการหนึ่ง เช่น การจัดตั้ง
นิคมอุตสาหกรรมโดยบริเวณพื้นที่ที่ตั้งนิคมอุตสาหกรรมนั้นชุมชนละแวกที่อาศัยอยู่ในนิคม
อุตสาหกรรมนั้นต้องได้รับผลกระทบจากภาวะสิ่งแวดล้อมที่เสื่อมโทรมซึ่งส่งผลให้สุขภาพร่างกาย
ทรุดโทรมอย่างร้ายแรงจนถึงขั้นเจ็บป่วยต้องรักษา ในกรณีนี้หากพิจารณาตามแนวคิดประโยชน์
นิยมแล้วการกระทำดังกล่าวย่อมเป็นเรื่องที่ถูกต้องและสามารถทำได้ถ้านิคมอุตสาหกรรมที่ภาครัฐ
ริเริ่มนั้นก่อให้เกิดรายได้และการลงทุนในประเทศจำนวนมากและส่งผลให้เศรษฐกิจเติบโตและ
คนทั้งประเทศได้รับประโยชน์จากภาวะที่เศรษฐกิจเติบโตนั้นซึ่ง เป็นไปตามหลัก ประโยชน์สุขมาก
ที่สุดของคนจำนวนมากที่สุด (Greatest Happiness of the greatest number)จากข้อวิพากษ์มี
ความสอดคล้องกับแนวคิดของมิลล์ว่า ประโยชน์ หรือ หลักมหาสุขเป็นรากฐานของศีลธรรม ถือว่า
ความถูกต้องของการกระทำขึ้นอยู่กับแนวโน้มที่ทำการกระทำนั้นจะก่อให้เกิดความสุข ความผิด
ขึ้นอยู่กับแนวโน้มที่จะก่อให้เกิดสิ่งที่สวนทางกับความสุข^๓

๔.๒ วิเคราะห์แนวคิดจริยศาสตร์เรื่องหนึ่งในเชิงเจตนานิยม

เจตนานิยมในแนวคิดของของค่านี หมายถึงเจตจำนงดีค่านีมีความคิดว่า “เป็นไปได้
ไม่ได้ที่เราจะเข้าใจทุกอย่างในโลกนี้เป็นความดีซึ่งปราศจากเงื่อนไข นอกจากเจตนา
ดี”สติปัญญาที่ดี ไหวพริบที่ดี การตัดสินใจอย่างแน่วแน่ที่ดี รวมทั้งพรสวรรค์อื่น ๆ ของจิตซึ่งจะ
เรียกว่าอะไรก็แล้วแต่ หรือความกล้าหาญ ความเด็ดเดี่ยว และความบากบั่นเหล่านี้ก็เป็นสิ่งที่ดีและ
น่าพึงปรารถนาในหลาย ๆ แง่ แต่ทั้งหมดนี้อาจกลายเป็นสิ่งไม่ดีและอันตรายที่สุดได้ถ้าเราใช้
พรสวรรค์ที่ได้รับนี้โดยเจตนาที่ไม่ดี

ค่านีเชื่อว่า “เจตนาดี” เป็นคุณลักษณะทางศีลธรรม คือ เมื่อบุคคลคนหนึ่งทำสิ่งที่เขา
เชื่อว่าถูกต้องหรือสิ่งที่เป็นหน้าที่ที่ต้องทำ ไม่ว่าบุคคลนั้นจะปราศจากความรู้สึกเมตตาสงสาร หรือ

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙.

แม้แต่ปราศจากความสนใจที่จะไฝหาประโยชน์ส่วนตนหรือส่วนรวม เราก็ยังถือว่าเขามีความดีที่เป็นลักษณะพื้นฐานทางศีลธรรมอยู่นั่นคือ เขามีเจตนาดีอยู่ ให้สังเกตว่าคุณค่าของคนที่มีเจตนาดีหรือคนที่มีศีลธรรมดีนั้น ไม่จำเป็นจะต้องขึ้นอยู่กับการที่ว่าเขาจะประสบความสำเร็จในการทำตามเจตนาดีของเขาหรือไม่ แต่คุณค่าของบุคคลนั้นขึ้นอยู่กับการที่ทำให้เกิดเจตนาที่จะกระทำนั้น ๆ ส่วนหนึ่งกรรมนั้นผู้วิจัยมองตามทัศนะของทางพระพุทธศาสนาแล้วถึงจะมีเจตนาดีในการกระทำสิ่งนั้นแต่มันผิดหลักศีลธรรมมันก็มีความผิดหรือต้องได้รับกรรมนั้นจะช้าหรือเร็วเท่านั้น แต่ถ้าเรามองในแง่เจตนานิยมแล้วมันก็ไม่มีความผิด เพราะนักคิดเจตนานิยมมีทัศนะความคิดว่าด้านที่เชื่อว่าบุคคลที่มีเจตนาดีจะกระทำสิ่งต่าง ๆ จากสาเหตุของแรงจูงใจเดียวเท่านั้น ซึ่งนั่นคือการเคารพในศีลธรรมหรือเคารพในความถูกต้อง แต่หากว่าเขาตั้งใจที่จะกระทำดีแล้วไม่สำเร็จ ซึ่งอาจเนื่องมาจากสาเหตุบางประการ คือ สถานการณ์แวดล้อมที่บังคับเขา เช่น เขาเห็นคนกำลังจะจมน้ำเขาตัดสินใจลงไปช่วยคนนั้นเพราะเขาเชื่อว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง แต่เนื่องด้วยเขารวยน้ำไม่แข็งพอจึงทำให้เขาช่วยคนนั้นไม่ได้ ซึ่งด้านที่กล่าวว่า คุณค่าความดีของเขามีได้ลดน้อยถอยลงแต่อย่างใด

หัตถ์บุญคุณนั้นหมายถึง การที่ใครบางคนช่วยให้ตัวของเราสามารถดำรงชีพได้ หรือนำเราออกจากสถานการณ์ความลำบากแล้วชีวิตของเราอยู่สบาย ซึ่งถ้าเรามองตามแนวคิดของเจตนานิยมแล้วเราเป็นหัตถ์บุญคุณของคน ๆ นั้นปัญหาก็คือเราควรที่จะตอบแทนบุญคุณคืนในเมื่อเรามีโอกาสหรือไม่ควรตอบแทนบุญคุณคืนก็ได้แต่ในแง่มุมมองของผู้วิจัยแล้วเห็นด้วยเห็นด้วยในการตอบแทนบุญคุณคืนในยามมีโอกาสจะมากหรือน้อยตามกำลังของเรา สมดังคำพุทธสุภาษิตที่ว่า นิमितฺ สาธุรูปานํกตญฺญตเวทิตา บุคคลรู้บุญคุณที่เขาทำแล้วกระทำตอบแทนบุญคุณ บุคคลผู้นั้นเป็นมิตรหรือเป็นเครื่องหมายของคนดี^๔

หัตถ์ชีวิต คือบุคคลให้ชีวิตให้การเป็นอยู่อย่างมีความสุขกับสิ่งที่มีชีวิตเช่นพ่อแม่ให้กำเนิดลูกหรือบุคคลให้ชีวิตกับบุคคลที่มีความผิดทางอาญาที่รับโทษประหารชีวิตแต่มีคนผู้ใจบุญให้อภัยโทษดังเช่นพระเจ้าหัวพระราชทานอภัยโทษแก่นักโทษเนื่องในวันสำคัญต่าง ๆ อันนี้บุคคลผู้นั้นในเมื่อได้รับพระราชทานอภัยโทษแล้ว ต้องมีการตอบแทนหัตถ์ชีวิตคืนด้วยการไม่ไปทำความผิดซ้ำอีกแต่ในมุมมองของผู้วิจัยแล้วถ้าบุคคลผู้ใดไม่รู้จักรับการตอบแทนบุคคลนั้นถือว่ายังติดค้างหัตถ์ชีวิตอยู่

^๔กรมการศาสนากระทรวงวัฒนธรรม, **ธรรมศึกษาชั้นตรี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๕), หน้า ๑๘.

เพราะขัดกับหลักทางพระพุทธศาสนาที่ว่า^๕ กตัญญูกตเวทิตะ คือ ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้วและทำตอบแทนคุณท่าน

ส่วนเจตนาในทางพระพุทธศาสนานั้น หมายถึง ความตั้งใจ ความมุ่งใจหมายจะทำ เจตจำนง ความจำนง ความจงใจ เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวงเป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่ง หรือเป็นประธานในสังขารขันธ์ และเป็นการในการกระทำความกรรม หรือกล่าวได้ว่าเป็นตัวกรรมที่เดียวดัง พุทธพจน์ที่ว่า” นิยม หมายถึง กำหนด ชอบ นับถือ รวมเป็นสองศัพท์ได้ความว่า เจตนานิยม หมายถึง ความตั้งใจความมุ่งหมายจะทำในสิ่งที่กำหนด ในสิ่งที่ชอบ และในสิ่งที่นับถือ เป็นการกระทำโดยเจตนา และในทางพระพุทธศาสนาเชื่อว่า^๖ “ การกระทำจะสมบุญด้วยเหตุผลใด จะต้องมียเจตนา” อันหมายความว่า เจตนาดี ผลย่อมดี เจตนาไม่ดี ผลย่อมไม่ดี ระหว่างเหตุกับผล จะต้องสัมพันธ์ กันเสมอและเหตุกับผลจะต้องต่อเนื่องกันจากอดีตปัจจุบัน และอนาคตเช่นนี้เรื่อยไป การกระทำ (กรรม)

ผู้วิจัยมองว่า การกระทำสิ่งไหนก็ตามจะเป็นงานเล็กหรืองานใหญ่ ๆ ระดับโลกก็ตาม เริ่มจุดแรกคือความคิดหรือเจตนามาก่อนการกระทำสิ่งนั้น ไม่ว่าจะการกระทำสิ่งนั้นจะดีหรือไม่ดีก็ตาม ฉะนั้นผู้วิจัยมีความเห็นด้วยกับแนวความคิดเจตนานิยมของพระพุทธศาสนาตรงที่ว่าใครทำกรรมเช่นไรย่อมได้รับผลเช่นนั้น ไม่เร็วก็ช้า แต่ผลของการกระทำสิ่งเหล่านั้นให้ผลสมบุญจะต้องอาศัยเหตุปัจจัยเหล่านี้คือ

๑. ปัจจัยในอดีต นั่นคือ ถ้าเราสร้างสมบารมี หรือความดีไว้มาก ย่อมจะประสบความดี ความสุขความสบายอยู่ได้เพราะบารมีหรือความดีนั้นยังคุ้มครองอุปถัมภ์อยู่เขาจึงยังไม่เดือดร้อน

๒. ปัจจัยในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าบางคนบารมีไม่เคยสร้างทางกุศลไม่เคยทำแต่ยังมีความสุขสบายได้ เพราะอยู่ในตระกูลที่ดีมีอุปถัมภ์บำรุงเลี้ยงอย่างผาสุก ถ้ายังเคยสร้างบารมีหรือกุศลไว้ในอดีต และเกิดในตระกูลที่ดีแล้วยังมีความสุขสบายมากขึ้น

หนึ่งก็เหมือนกันมีทั้งให้ประโยชน์สุขให้ความสะดวกสบายและให้ชีวิตอยู่รอดปลอดภัยได้ก็เพราะการมีหนี้ตัวอย่างเช่น คนครอบครัวหนึ่งอยากจะสร้างบ้านหลังใหม่ขึ้นมา เนื่องจากบ้านหลังเก่าทรุดโทรมมากเวลาฝนตกก็หยดลงมาในบ้านเพราะหลังคามันรั่ว เวลาลมพายุพัดตัวบ้านก็จะล้มลงมาเพราะไม่มีความแข็งแรงของตัวบ้าน เงินที่มีอยู่ก็ไม่พอที่จะสร้างบ้านขึ้นมาใหม่ได้ ฉะนั้นมีหนทางเดียวก็คือต้องไปกู้ยืมเงินจากที่อื่นมาสร้างบ้านหลังใหม่เพื่อให้ชีวิตครอบครัวมี

^๕ อญ.ทก./๒๐/๒๕๔/๖๕/.

^๖ บุญมี แท่นแก้ว, **จริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮ้าส์ ,๒๕๕๐), หน้า ๑๓๓.

ความปลดภัยต้องยอมเป็นหนี้ อันนี้ลูกหนี้มีเจตนาดีการกระทำออกมาดีชีวิตครอบครัวก็อันไหนสบายไม่ต้องกังวลในเรื่องดังกล่าวอีกต่อไป

อันนี้คือเป็นเหตุผลที่ผู้วิจัยมีความเห็นด้วยกับแนวคิดเจตนานิยมของพระพุทธศาสนา และสอดคล้องกับแนวความคิดเจตนานิยมของค่านิยมที่ว่าการกระทำที่ถูกคือการกระทำที่เกิดจากเจตนาดี การกระทำที่เกิดจากเจตนาดีก็คือการกระทำที่เกิดจากสำนึกในหน้าที่การกระทำที่เกิดจากหน้าที่คือการกระทำที่เกิดจากเหตุผล การกระทำที่ตั้งอยู่บนเหตุผลคือการกระทำที่เกิดจากกฎศีลธรรม ปัญหาก็คือกฎศีลธรรมนี่คืออะไร” และได้ตอบว่า“สำหรับค่านิยมกฎศีลธรรมต้องมีลักษณะเป็นคำสั่งเด็ดขาด”จากข้อวิพากษ์มีความสอดคล้องกับแนวคิดของค่านิยม(kant)นักปราชญ์ชาวเยอรมันว่า ความดีอันเป็นค่าทางจริยธรรมเป็นสิ่งที่มีความจริงในตัวมันเองจึงไม่จำเป็นต้องเอาผลของมันมาเป็นเครื่องตัดสิน เพราะผลของความดีอาจจะไม่ใช่ดีก็ได้ อาจจะเป็นประโยชน์ความสุขความสบายก็ได้ ความดีก็คือความดี คนอื่นอาจจะเห็นว่าไม่ ส่วนตามหลักพระพุทธศาสนาแล้ว ความดีความชั่วแม้จะมีคุณค่าในตัวมันเอง คือทำดียอมได้ดี ทำชั่วยอมได้ชั่วแต่จะต้องอาศัยเจตนาเป็นพื้นฐาน อาศัยกาลเวลาเป็นเครื่องพิสูจน์ จึงจะรู้ชัดแจ้งได้^๗

๔.๓ สรุป

หนี้ทางโลก คือต้องมีเจ้าหนี้ ลูกหนี้ และวัตถุหรือสิ่งของทำให้เกิดหนี้ เช่นหนี้ทรัพย์สิน คือการที่เรากู้ยืมเงินเข้ามาที่ถูกกฎหมายและไม่ถูกกฎหมายแล้วต้องใช้คืนตามเวลาที่ได้ตกลงกัน ถ้าหากว่าคนคนนั้นผิดสัญญาก็ต้องไปคุยกับเจ้าหนี้ต้องไปต่อรองกับเจ้าหนี้เอง ส่วนหนี้ทางธรรม เกิดจากการที่มนุษย์เราได้กระทำไว้ทั้งในอดีตชาติและปัจจุบันชาติ ซึ่งผู้วิจัยได้จำกัดคำว่าหนี้ทางธรรมไว้มีดังนี้คือ หนี้กรรม หนี้บุญคุณ หนี้ชีวิต หนี้เหล่านี้ไม่ต้องมีสัญญากู้ยืมเหมือนหนี้ทรัพย์สินหรือหนี้สาธารณะ หนี้ชีวิตก็ต้องชดใช้ด้วยชีวิตของเราไม่สามารถชดใช้แทนกันได้ จะเป็นในชาตินี้หรือในชาติต่อไป หนี้บุญคุณก็ควรชดใช้ด้วยการกระทำตอบแทนในเมื่อมีโอกาสน้อยบ้างมากบ้างตามกำลังที่เรามีต่อผู้มีอุปการคุณและผู้มีบุญคุณ หนี้กรรมมีกันทุกคนที่เกิดมาบนโลก แม้กระทั่งพระอรหันตสาวกก็ต้องชดใช้หนี้กรรมที่ได้กระทำไว้ในชาติก่อน (บุญกรรม) บุคคลที่ไม่มีหนี้เหล่านี้ก็คือ บุคคลที่ปฏิบัติจนจิตหลุดพ้นอาสวะกิเลสและไม่กลับมาเกิดอีกแต่ในทางจริยศาสตร์แล้วบุคคลที่เป็นหนี้กรรม หนี้บุญคุณ หนี้ชีวิต และหนี้ทรัพย์สินยึดเอาหลักจริยศาสตร์ คือประโยชน์นิยม และเจตนานิยม ผิดหรือถูกควรหรือไม่ควรเป็นเกณฑ์ตัดสิน

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.